

Олена Титар

КУЛЬТУРНА ТРАДИЦІЯ ТА МЕНТАЛЬНІСТЬ: ВІД «ДУХУ НАРОДУ» ДО ПСИХОАНАЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті проаналізовано вплив ментальності на культурну традицію та формування ідентичностей. Виділено описові та аналітичні визначення ментальності. У класичних концепціях ментальність ототожнюють із духом народу. У некласичних модерних концепціях ментальність розглядають як специфічну форму переживання життєвого досвіду, архетипічну поведінку, що підтримує наявну систему ідентичностей.

Ключові слова: ідентичність, культурна традиція, ментальність, архетип, психоаналіз, філософія культури, модерн.

Титарь Е.

КУЛЬТУРНАЯ ТРАДИЦИЯ И МЕНТАЛЬНОСТЬ: ОТ «ДУХА НАРОДА» К ПСИХОАНАЛИТИЧЕСКИМ КОНЦЕПЦИЯМ ИДЕНТИЧНОСТИ

В статье проанализировано влияние ментальности на культурную традицию и формирование идентичностей. Выделены описательные и аналитические определения понятия «ментальность». В классических концепциях ментальность отождествляется с духом народа. В неклассических современных концепциях ментальность рассматривается как специфическая форма переживания жизненного опыта, архетипическая форма поведения, которая поддерживает существующую систему идентичностей.

Ключевые слова: идентичность, культурная традиция, ментальность, архетип, психоанализ, философия культуры, модерн.

Tytar O.

CULTURAL TRADITIONS AND MENTALITY: FROM THE «SPIRIT OF THE PEOPLE» TO THE PSYCHOANALYTIC CONCEPTS OF IDENTITY

The influence mentality on cultural tradition and identity formation is analyzed. Descriptive and analytical determination of mentality are dedicated. In the classical concepts mentality is identified as the spirit of the people. In non-classical modern concepts mentality is seen as a specific form of experiencing life experiences, archetypal behavior that supports the current system of identities.

Keywords: identity, cultural tradition, mentality, archetype, psychoanalysis, philosophy of culture, modern.

Громадські виміри ідентичності, на нашу думку, слід аналізувати у зв'язку з поняттям «ментальність» та панівними колективними уявленнями.

Гегелівська розробка поняття «дух народу» близька до поняття «ментальність» і з'являється у філософії історії Г. В. Ф. Гегеля. В уявленнях Г. Гегеля історія – рухливий, текучий процес, ретроспективно оглядаючи історію, людина нарешті має змогу усвідомити себе. Поняття «дух» (geist) Г. В. Ф. Гегель ви користувався для розкриття цього пізнавального процесу, що здійснюється кожною людиною (суб'єктом) через діяльне розпізнавання об'єктів, історичну рефлексію. Філософія історії в гегелівському вченні про дух засновується на телеологічному принципі, де межу розвитку світової історії утворює повна реалізація ідеї свободи, на яку і спрямоване для-себе-буття світового духу, бо субстанція духу – свобода, а критерій суспільного прогресу – прогрес в усвідомленні свободи. Національні межі розвитку конкретного народного духу роблять його фрагментарним, «обмеженим», «підлеглим» для майбутньої світової історії – «він включається до всесвітньої історії, події якої являють собою діалектику окремих народних духів, – всесвітній суд» [5, с. 329], при цьому дух проходить «шлях звільнення духовної субстанції», «розкриття у дійсності своєї в-собі-для-себе-сутності» [5, с. 329]. Кожний народ з'являється згідно з певним ментальним принципом на сцені історії, виконує свою місію і зникає з неї назавжди, а завдання філософа, за Г. В. Ф. Гегелем, знайти за допомогою розуму за випадковими історичними формами логічний зв'язок, таким чином філософ з'ясовує, що «її хід був розумний» [4, с. 11]. Для Г. В. Ф. Гегеля історія замкнена, детермінована своїм кінцем система, спрямована зі Сходу на Захід: на Сході людина ніщо, лише у греків західна людина починає себе відчувати «вдома», лише германці як носії християнського принципу здатні прийняти свободу, а М. Лютер має суттєве значення, як поновлювач справжньої християнської традиції. У лекціях із філософії релігії Г. В. Ф. Гегель називає християнство абсолютною і безкінечною релігією.

сю, у ньому релігія досягає самосвідомості, а значить примирення Бога й людини. У «Лекціях з естетики» Г. В. Ф. Гегель розглядає «три відношення між ідеєю і її оформленням» [3, с. 80], де категорія свободи набуває все більшого розкриття: на початку стадії («символічна форма» мистецтва) відбуваються швидше «лише пошуки втілень в образній формі, а ніж здатність дати дійсне зображення їх».

На другому етапі («класична форма» мистецтва) створюється образ, зовнішній вигляд для втілення конкретної духовності – суб'єктивне поняття «дух мистецтва» оформлюється відповідно «до свободної індивідуальної духовності», є «людським ликом» [3, с. 82].

Третій ступінь оформлення ідеї («романтична форма» мистецтва) передбачає якісне нове розрізнення «ідеї і її реальності», предмет мистецтва складає «свободна конкретна духовність», мистецтво працює для «внутрішнього душевного життя, для суб'єктивної задушевності, для серця» [3, с. 85]. Гегель логічні, ментальні структури і загальні закони людського мислення намагається застосувати для розгляду зовнішнього, навколишнього світу; наскільки цими законами керуються окремі люди, наскільки вони потім трансформуються в масовій свідомості, настільки вони і виявляються як певна тотальність в історії людства, але Г. В. Ф. Гегель не враховує механізму нераціонального характеру, складність соціальної системи, різні варіанти розвитку історії, роль випадковості.

Дух народу виступає у Г. В. Ф. Гегеля як арбітр під час вирішення інтересів окремих індивідів, індивіди і народи лише іграшки в руках світового духу – «він робить величезні витрати виникаючих і гинучих людських сил», бо «у нього достатньо народів й індивідуумів для цієї витрати» [2, с. 39–40], індивід детермінований, навіть результати діяльності історичних особистостей (Цезар, Наполеон) не можна приписувати виключно їм самим.

Погляди Г. В. Ф. Гегеля на ментальність та ідентичність, на закономірності розвитку мистецтва були розвинені в напрямі розуміння під духом народу психологічного зв'язку між окремими представниками одного народу.

Етнопсихологічний підхід до проблем ментальності започатковує В. Вундт [1], який запропонував культурно-історичний метод дослідження етнічної психології. В. Вундт говорить про «народний дух», «колективну волю» як синтез ментальних конструкцій певного народу – міфів, мови, релігії, мистецтва, звичних проявів психологічної реакції. У 10-томній «Психології народів» («Völkerpsychologie», 1900–1909) проаналізовано великий емпіричний матеріал, висвітлено ментальні й психологічні особливості різних регіонів світу.

О. Шпенглер [8] намагається ментальні настанови певних культур розглядати як душі живих культурних організмів. Кожна культура, на думку О. Шпенглера, має свою унікальну душу, яка проходить етапи розкриття властивого тільки їх прафеномена (кулясте тіло для античності, безкінечний простір для фаустівської душі європейця, печера – для арабської культури), зближуючись у своїх життєвих циклах із життям організмів, еволюціонуючи в різних формах, зокрема й стилістично. «Мати право на свободну волю – це... єдиний дарунок, про який молить небо фаустівська душа» [8, с. 304], – так визначається головна особливість європейської людини О. Шпенглером, а російська душа для нього ілюзорна, антитетична: «У Москві ніколи не було власної душі. Суспільство було західним за духом, а простий народ ніс душу краю у собі. Між двома цими світами не існувало ніякого розуміння, ніякого зв'язку, ніякого прощення» [8, с. 199].

Окрема особистість включена у специфічне світовідчуття своєї культури природно, не відчуваючи тиску: «Коли фаустівська людина, як «я», сила, що спирається на саму себе, нарешті приймає рішення і відносно безконечності, коли аполлонівська людина, як одне σόμα серед багатьох інших, вирішує лише відносно самого себе, то магічна людина з її духовним буттям залишається лише складовою частиною пневматичного «ми»» [8, с. 242] Головна ідея – існування множинності культурних організмів, що мають свої закони розвитку, які диктуються вітальними циклами культури, «космічним тактом», її «долею». Зрозуміти «прафеномени» якоїсь культури можна лише через «безпосереднє відчуття єдності» всіх можливих форм цієї культури, інтуїтивне осягнення. Існувало вісім культур (єгипетська, індійська, вавилонська, китайська, «аполлонівська» (грецько-римська), «магічна» (візантійсько-арабська), «фаустівська» (західноєвропейська), культура майя, формується русько-сибірська культура [8], бо циклам розвитку культури – біля тисячі років і вони містять фазу міфосимволічну, ранню, метафізико-релігійну фазу високої культури і пізню фазу закостенілої культури, що перероджується в технічну цивілізацію.

К. Юнг під ментальністю (mentality) розуміє склад розуму, для дикунів, на його думку, характерний виключно символічний (або метафоричний) спосіб вираження. «Він відповідає ментальності дикуну, в мові якого відсутні абстракції, але є лише природні (natural), «неприродні» («unnatural») аналогії [10, с. 43]. Використовуючи термін Леві-Бруля, К. Юнг відзначає, що дикун живе в такій «participation mystique» <містичній співучасті> світу, що його мислення своєю синкретичністю радикально відрізняється від мислення сучасної європейської людини, для нього просто не існує нічого схожого на те абсолютне розмежування суб'єкту й об'єкту, котре має місце в наших умовах» [10, с. 50].

В основі ментальності дикунів лежать примітивні переживання божественного досвіду (experience) (наприклад, схід сонця після темної і жахливої ночі), у сучасної людини теж можна знайти «глибинні» рівні

ментальності, що містять витіснені афекти найдавнішого походження (наприклад, сон і архетипічний образ змії) [10, с. 43], де архетипи «несвідомі образи самих інстинктів або, інакше кажучи, моделі (patterns) інстинктивної поведінки» [10, с. 71].

К. Юнг уважає, що у структурі мозку кожного індивідуума міститься у зміненому вигляді вся духовна спадщина еволюції людства, так зване «колективне несвідоме», що є «джерелом інстинктивних сил душі (psyche), а також форм або категорій, що їх регулюють, тобто архетипів» [10, с. 65].

Звідси юнгіанська думка на свідомий розум (mind) як похідний феномен, що «виконує всі провізорні адаптації й орієнтації, і через цю причину його функції краще за все порівняти з орієнтуванням у просторі» [10, с. 55].

На сучасному етапі визначення ментальності різними дослідниками можна звести до описових та аналітичних визначень.

Представники школи «Анналів», їх послідовники схиляються до описових визначень ментальності, визначаючи зміст ментальності як ставлення до соціальних феноменів (група – соціальне ціле, родини, жінки/чоловіка, наявних систем права/моралі, колективних фобій і психозів) і релігійно-філософських уявлень (простір/час, життя/смерть, трансцендентальне і місце людини в земному житті) тощо. У більшості визначень підкреслюється невідрефлексованість, масовість, емоційна домінанта ментальності.

За визначенням Ж. Ле Гоффа, ментальність – не сформульована чітко і не в повному обсязі усвідомлена манера мислити [7, с. 40–42]. Цей погляд на ментальність відтворюється і при коментарях школи (А. Гуревич) – «інструментарій» ментальності передбачає «той рівень суспільної свідомості, на якому думка не відокремлюється від емоцій, від латентних звичок та прийомів свідомості».

Психологічні визначення враховують «процес розгортання індивідуальної свідомості, вирізнення її з групової свідомості» [9, с. 137–184], це «характерна для конкретної культури специфіка життя уявляючих дану культуру людей, детермінована екологічними та політичними умовами» [6, с. 25], це поєднання думок і емоцій, що виявляються мимовільно, у певній характерній комбінації.

Аналітичні структуралістські визначення в основу пояснення терміну беруть структуру ментального процесу. «Ментальність – це структура, склад душі людини, етносу, соціуму, співвідношення їх елементів і стан останніх».

Коли проаналізувати дослідження ментальностей певних історичних періодів, можна сказати, що в культурно-історичній еволюції поступово посилюється відрефлексованість, індивідуальність, усвідомлюваність і раціональність ментального процесу. Особливо в англомовній літературі щодо ментальності існує та думка, що це взагалі свідомий, логічний процес, що простежує логіку історичних змін: для А. Тойнбі, наприклад, ментальність – «зміна звичок свідомості».

Структуралізм вводить у дослідження ментальності семіотичний підхід і лінгвістичні моделі, хоча із застереженням на перших етапах ставиться до леві-брулівської концепції «дологічної» первісної ментальності.

Ментальність дозволяє зрозуміти громадські та соціокультурні виміри ідентичності, функціонування та поширення культурної традиції. Коли в класичній філософії ментальність ототожнювали з суб'єктивністю, психологічним зв'язком між окремими представниками одного народу, духовністю, то в некласичних, модерних концепціях ментальність ототожнювали з специфічною формою переживання життєвого досвіду та одночасно не-детерміновану та архетипічну поведінку (свободну дію на основі наявних архетипів та патернів).

Література:

1. Вундт В. Фантазия как основа искусства / В. Вундт ; под ред. А. П. Нечаева ; пер. с нем. – Спб. – М. : Изд-ва М. О. Вольф, 1914. – 146 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Сочинения / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. – М. : Партиздат, 1932. – Т. 9 : Лекции по истории философии. Кн. 1. – 313 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Сочинения / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. – М. : Соцэкгиз, 1938. – Т. 12, Кн. 1 : Лекции по эстетики. – 471 с.
4. Гегель Г. В. Ф. Сочинения / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. – М.–Л. : Б. и., 1935. – Т. 8 : Философия истории. – 470 с.
5. Гегель Г. В. Ф. Сочинения / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. ; АН СССР, Ин-т философии. – М. : Политиздат, 1956. – Т. 3. Энциклопедия философских наук. Ч. 3. Философия духа. – 420 с.
6. Дубов И. Г. Феномен менталитета : Психологический анализ / И. Г. Дубов // Вопросы психологии. – 1993. – № 5. – С. 20–26.
7. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Ж. Ле Гофф ; пер. с фр. – М. : Прогресс, 1992. – 786 с.
8. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер ; пер. с нем. – Т. 2. – М. : Мысль, 1998. – 606 с.
9. Юнг К. Г. О современных мифах / К. Г. Юнг ; пер. с англ. – М. : Практика, 1994. – 252 с.
10. Юнг К. Г. Сознание и бессознательное : Сборник / К. Г. Юнг ; пер. с англ. – Спб. : Университетская книга, 1997. – 544 с.